

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94: 165.6]: 930(477)–051 Десн (045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-7-21

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0001-5176-6055
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА СЕМЕНА ДЕСНИЦЬКОГО (до джерел наукової методології пізнання історичного процесу)

Стаття розкриває погляди відомого українського і російського вченого XVIII ст. Семена Десницького на історичний процес. Вчений запропонував для пояснення історії теорію станів роду людського. Сутність теорії полягає у визнанні типу господарювання критерієм прогресу людства та зумовленості усіх сфер суспільного буття зрушеннями економічного поступу. Він виокремлював чотири стани соціальної організації людства: первісний, стан скотарства, хліборобства і комерційний. У русі від одного стану до наступного полягає сенс і благополуччя людства. Вказані стани розвитку суспільства з відповідним типом економічної діяльності зумовлюють правління ними, закони і традиції, визначають рівень досягнень у сфері науки і мистецтва. Перехід від стану до стану вчений пояснював формуванням потреб людей, які породжуються страхом перед небезпекою погіршення умов життєдіяльності.

Ключові слова: Семен Десницький, теорія станів роду людського, теорія історії, Адам Сміт, XVIII ст.

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Постать Семена Юхимовича Десницького (бл. 1740 – 1789) не обділена увагою наукової літератури. Він добре відомий як правознавець, професор права Московського університету [1–3]. Визнаються його заслуги і у сфері соціології [4]. Знайшов своє місце він і в історії економічної думки як учень і вихованець Адама Сміта, як перший з українців, хто досягнув явище економічної науки [5, 19-25; 6, 55-57; 7; 8]. Водночас Семен Юхимович Десницький залишив і своє цілісне бачення історичного поступу суспільства в його найсуттєвіших рисах і проявах, яке претендує не лише на пояснення змін та етапів у розвитку господарської діяльності, а й загальну теорію історії людства. Остання знаходила свій розгляд у контексті політико-правових та фінансово-економічних поглядів вченого [1; 4; 5; 7; 9; 10]. Власне, малопомітним виявився вчений як історик-теоретик. Можливо ця обставина виникла внаслідок того, що розуміння історичного процесу Десницьким приховано за назвами його праць, які не демонструють відношення до історичних знань. Водночас високий рівень інтердисциплінарності науково-пізнавальних зацікавлень вченого зумовлював розгляд суто історичних тем. Щоправда пов'язані вони з глобальною історією людства, її визначальними рисами і закономірностями.

Погляди С.Ю. Десницького на історичний розвиток викладені ним у добре відомих дослідникам його спадщини роботах «Слово про прямиий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції» («Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции»),

1768 р.), «Юридичний роздум про початок і походження подружжя у первісних народів та про досконалість, до якої воно розвинулося у народів освіченіших» («Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оно приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими», 1775 р.) та «Юридичний роздум про різні поняття, які мають народи про власність маєтностей в різних станах суспільності» («Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имени в различных состояниях общежительства», 1781 р.). Крім помітних юридичних та економічних тем, що знайшли свій аналіз у науковій літературі, за цими назвами криються добре пророблені і осмислені етапи розвитку людства та фактори, які з точки зору вченого їх зумовлювали. Щоправда, у свій час ці роботи були ідентифіковані як такі, що стосуються соціологічного знання [4]. Констатовалося й розроблення Десницьким «концепції общественного развития». При цьому з певних причин, очевидно пов'язаних кон'юнктурними тенденціями, вказувалися недоліки його «концепції»: „Схема общественного развития ... не была оригинальной”, „не вскрыл источников развития ... хозяйства, не объяснил причин смены его форм», відзначалася «историческая ограниченность ... концепции», слабо «разработана ... теория социального неравенства» [4, 59-61], «трактовка характера и уровня экономической жизни ... была односторонней», а „материализм Десницкого был метафизическим» [10, 62]. Звичайно ж, відзначалася й «Классовая ограниченность ... Десницкого» [1, 111].

У свій час радянська історіографія відзначала, що «в сводных работах по русской историографии фамилия Десницкого не упоминается» [10, 61]. Прикметно, що і „в сводных работах” сучасної української історіографії маємо аналогічну ситуацію [11–12]. Водночас глобальна історична панорама подана у працях С.Ю. Десницького дає підстави віднести їх до сфери історичної науки. Вважаємо, що існує науково-пізнавальна необхідність розгляду теоретичних напрацювань вченого не лише в контексті розвитку правової, політичної, економічної думки, а й як результату історичного осягнення суспільного поступу, як суто історичної теорії розвитку.

Мета представленої статті: докладно розкрити теорію історії людства Семена Юхимовича Десницького.

Виклад основного матеріалу. Шлях до осягнення історичного процесу був зумовлений стремлінням Десницького пояснити відносини власності на різних етапах суспільного розвитку, як він писав – «в различных состояниях общежительства» [13, 62]. Останнє і зумовило розгляд вченим історії людства як такого, а не лише окресленого ним предмету дослідження.

Десницький висловлював переконання, що усі явища природи і суспільства не можуть знаходитися у незмінному стані, а постійно еволюціонують. Загалом явища, на думку вченого, проходять етап підлітковості, юності, змужнілості та старості. Народи і країни також не можуть бути унебезпечені від негараздів та відсутності перспектив свого існування. Словами вченого, відбуваються «Сии толь чувствительные, прискорбные и чудные перемены рода человеческого...» [13, 60]. Однак, Десницький вважав, що не достатньо підстав для висновку про приреченість людства на гірший сценарій розвитку. Він пропонував взяти до уваги досвід «народов в различных преуспеваниях» [13, 61].

У якості критерію «преуспевания» народів, Десницький визначив тип господарської діяльності. Він виокремлював чотири стани соціальної організації людства: первісний, коли люди живуть за рахунок мисливства та збиральництва, наступний стан, що існує дякуючи скотарству, третій – хліборобству, і четвертий стан вчений назвав комерційним. Словами Десницького: «Таковых состояний роду человеческому ... четыре, из которых первобытным почитается состояние народов, живущих ловлею зверей и питающихся плодами саморождающихся на земле; вторым – состояние народов, живущих скотоводством, или пастушеское; третьим – хлебопашественное; четвертым и последним – коммерческое» [13, 61].

Перехід від стану до стану, загальний рух історії людства вчений пояснював необхідністю задоволення його потреб – його «желания», яке має властивість породжувати нові потреби. Задоволення одних потреб зумовлює виникнення нових потреб з наступним

етапом формування чергових потреб та відповідних дій, у разі результативності яких виникають вже інші наступні потреби. «Одни желания рождают ... другие» і «всегда влекут ... и возносят к возвышению», «человек одни исполнив желания, предаётся другим и избирает вдаль себе лучший способ жития», – відзначав Десницький [14, 53-54]. Отже, процес невгамовного формування і задоволення потреб виступає рушійною силою чи збудником просування людства до стадійно вищих станів «роду людського».

Сутність «желания», причину його виникнення Десницький також намагався пояснити. На його думку, воно виходить з остраху перед небезпекою погіршення умов життєдіяльності чи навіть відсутності їх прогресу. «... низвержение в низшее состояние, равномерно как и закоснение во едином, всеми чувствуется наиужаснейшим злополучием, какому только род человеческий подвержен быть может», – писав Десницький. Тому «желания» виступають для людства способом протидії перед цим «наиужаснейшим злополучием» та шляхом, що веде «жизнь на верх благополучия». У результаті – у русі від одного стану до наступного, за визначенням Десницького, полягає сенс, благополуччя і справжнє щастя людства. «Попечительна о блаженстве смертных природа верховное счастье человека, повидимому, утвердила на всегдашнем его устремлении к высшему состоянию», – відзначав вчений [14, 53-54].

Водночас, говорячи про походження людських потреб, які спрямовують «на верх благополучия», Десницький називає їх «страстоприимством», що даровано природою. Цим «страстоприимством от природы устремляемый и предохраняемый ... человек», – вказував він [14, 54]. Очевидно, Десницький пов'язував «желания» із характером, так би мовити, людського ества.

Вчений стверджував, що вказані ним стани розвитку суспільства, свого роду, зумовлюють історію народів, правління ними, закони і традиції, визначають рівень досягнень у сфері науки і мистецтва. Словами Десницького: «... по оным четверояким народов состояниям мы должны выводить их историю, правление, законы и обычаи и измерять их различные преуспевания в науках и художествах» [13, 61]. Отже, з тверджень вченого виглядає так, що вказані стани розвитку суспільства, а з тим і тип економічної діяльності, зумовлюють характер усіх сфер суспільного життя, або виступають критерієм їх оцінки чи, щонайменше, служать орієнтиром для систематизації. Власне, Семен Десницький майже за століття до французької романтичної історіографії та марксизму дійшов висновку про визначальну роль економічного фактору в історії. При цьому так само як Карл Маркс Десницький зробив свої висновки паралельно із знайомством з Адамом Смітом. Щоправда Маркс був знайомий з Адамом Смітом лише за його працями, а Десницький – ще й особисто. Але Десницький зробив свої висновки без усього комплексу досягнень класичної політичної економії та діалектики Гегеля і матеріалізму Фейєрбаха. Він демонстрував свою релігійність, і відверто вказував, що доля світу визначається «Могуществом творца», хоч і підкріпленим «человеческим пособием» [15, 34-35]. Щоправда, зміст праць Десницького не знаходить місця божественному провидінню, і виглядає цілком атеїстично-матеріалістично. Очевидно, популярна у XVIII ст. ідея про роль Творця як зачинателя світу та подальший рух людства за власними законами знайшла у працях московського професора свою реалізацію.

Відрізняється від положень учених творів XIX ст. й бачення Десницьким основних етапів розвитку людства, його перспектив, ставлення до приватної власності, яка у Десницького виступає, свого роду, вінцем цивілізованого життя. Не зайвим буде згадати при цьому про XX ст., що подарувало людству теорію індустріального та постіндустріального суспільства, теорію економічних циклів та теорію світів-економік, що, так чи інакше, відводять економіці роль основного критерію оцінки людського прогресу та його визначальної рушійної сили. А першопрохідцем такого підходу, очевидно, був московський професор українського походження Семен Юхимович Десницький, що продемонстрував його лише у якості побічного продукту своїх юридичних розмислів над проблемою власності. Так вже вийшло, що факультативний епізод дослідження вченого випередив цілеспрямовані дослідження мислителів майбутнього над відкриттям законів суспільного буття.

Теорія історичного поступу Семена Десницького, очевидно, органічно була пов'язана з науковими дослідженнями Адама Сміта. Широкі історичні екскурси у наукових пошуках останнього, демонстрація становища соціальних верств на фоні їх економічних основ, і навіть пояснення культурно-побутових рис людей з їх майнового стану та способу його набуття переконують у безпосередньому зв'язку теоретичних набутоків московського професора права з теоретичною спадщиною «великого шотландця» [Див.: 16]. Водночас наукові доробки Десницького з теорії історії не виглядають інтерпретацією чи популяризацією вчення Сміта, і очевидно, навіть не є їх системно-тематичним продовженням. Спадковість чи генетичний зв'язок проглядається лише у використанні певних положень чи ідей Адама Сміта. А саме: взаємопов'язаність економіки, з одного боку, та історичного розвитку, соціальних відносин і культурно-поведінкових характеристик різних верств, з іншого, які у працях Сміта виступають лише фрагментами викладу (нехай навіть дуже помітними) для пояснення питань матеріального добробуту, економічних явищ. Семен Десницький, використавши метод шотландського вченого, показав цілісну систему (чи картину) історичного поступу і прогресу суспільства, елементами якої стали типи економіки, власність та фактори соціального домінування.

Предметну увагу приділяв Десницький проблемам походження соціальної і політичної ієрархії і домінації, які виявляють роль економічного фактору в організації і розвитку людства. Словами вченого, слід «уразуметь происшествие правления, ... обстоятельства в обществе, которые советуют одному поддаться власти и повелению другого» [15, 42]. Таких обставин, що зумовлюють «происшествие правления» вчений бачив три: фізична сила – «дебелость и крепость тела», інтелектуальна і духовна сила – «превосходство в качествах душевных», а також – високі матеріальні статки – «превосходство в богатстве и изобилии всего» [15, 42-43].

Перша обставина характерна для перших етапів розвитку людства. Десницький говорив, що відповідні «качества необходимо нужны для непросвещенных и варварских народов», і «им служит на войне, на уловление животных и в снискании нужного пропитания» [15, 43]. Тобто, соціальна і політична домінація у «непросвещенных и варварских народов» виходить із здатності вирішувати матеріальні проблеми шляхом війни і полювання. Ця здатність у відповідних народів «заслуживают ... великую честь и славу у всех ... до раболепства», носіїв цієї здатності «мнение и слово за божественное почитается», – відзначав вчений [15, 43]. Дякуючи саме «телесным качествам» [15, 43], у «непросвещенных странах ... производят ... в великое старшинство и достоинство» їх носіїв, які стають «как вождь и первоначальник» [15, 43-44]. Інші ж у підпорядкуванні останнім бачать спосіб свого існування – намагаються «в ... своем подданстве сыскать себе выгоду и покровительство в житии» [15, 43].

На якісних різних етапах розвитку людства, на думку Десницького, причиною соціальної та політичної домінації можуть стати інтелектуальні можливості людей. «... у всех народов невежественных и просвещенных, – вказував вчений, – превосходные качества душевные возводят человека на высокую степень достоинств и власти.» Щоправда, така обставина несе різні наслідки для характеру політичного режиму. У «непросвещенных и варварских народов» вона призводить до тиранії – стає «началом и источником тиранской власти». І що не менш важливо – зумовлює тривале перебування на владних позиціях, «невероятную долготу царствования некоторых государей, упоминаемых в истории варварских веков». Причиною того Десницький бачив утвердження у військовій справі, яке, у свою чергу, не можливе без «крепости телесной». Остання і зумовлювала тривалість правління. Вчений відзначав, що «государи выбирались крепкого, сильного и дебелого сложения». І без коментарів вказував на сучасні йому часи – «нынешние просвещенные и роскошные веки», коли монархи одержують владу у спадщину «без всякого разбора в летах и телесной крепости» [15, 45-47]. Тобто, своєрідно вказав, що політична стабільність здатна забезпечуватися за наявності у глави держави належного життєвого досвіду та доброго здоров'я, і що не менш важливо – мирне успадкування влади не гарантує її ефективність.

Без коментарів залишив вчений і питання про зв'язок економічного фактору з політичним домінуванням на підставі інтелектуальних якостей людей. Однак, відзначив,

що успіхи у сфері воєнної справи безпосередньо залежать від розуму воєнних начальників, чим не залишив матеріальні інтереси за межами логіки свого викладу. «В походе и на войне люди имеют великую причину ... надеются на себя, когда они состоят под предводительством полководца с великим знанием ... в воинском искусстве, и потому ... самый разум им советует отдавать себя ... управлению такого человека, который неоспоримо доказанные ... дарования в себе имеет», – зазначав вчений [15, 45]. Цивільна служба також не була обійдена увагою, і Десницький відзначав велике значення знань і здібностей чиновників. «При делах государственных ... – говорив він, – люди великою надеждою себя ласкают в ожидании общего благополучия, когда ... их дела поручены ... министру премудрому, искусному и прозорливому» [15, 45-46]. Очевидно, що сподівання «общего благополучия» принаймні не може увійти в суперечність з матеріальним добробутом, і пошанування чиновників також пов'язувалося із їх роллю у вирішенні питань соціально-економічного становища держави.

Найважливішим фактором домінування в соціальної ієрархії Семен Десницький вважав багатство. Він зазначав: «... больше еще из сих обстоятельств придает ... чести, достоинства и преимущества ... богатство и изобилие во всем ... По причине ... безмерного богатства все пути отворены к достоинству и чинам ...» [15, 47], а також «преимущества над другими» [15, 48]. Пізнавальне походження такого підходу пов'язано з прикладами наукової творчості Адама Сміта. Останній, зокрема, вказував, що авторитет людини вимірюється в грошах, і про «багату людину ... говоримо, що вона коштує багато тисяч, а про бідняка – що ціна йому гріш» [16, 261]. Власне, сам же Десницький відзначав визначальну роль у з'ясуванні цього питання Адама Сміта. Говорячи про пошанування багатих з боку суспільства, він писав: «Сие столь изрядно изъяснено благоразумным сочинителем новой нравоучительной философии господином Смитом» [15, 47].

Десницький наполягав, що саме суспільство виступає ініціатором пошанування і возвеличення заможних людей. Багатий, за його словами, «привлекает взор на себя всех других нижнего состояния и меньшего достатка», внаслідок чого «народы отовсюду стекаются к нему на поклон, и ... всякий из них, будучи исполнен ужаса и удивления, благоговейно всякую честь отдают ему» [15, 47]. У результаті – «великие особы могут тьмы народов единственно от себя зависящими сделать» [15, 48].

Крім факту матеріального благополуччя, який, за словами вченого, «блещет и сверкает всем в глаза», високе соціальне становище багатих людей зумовлює можливість скористатися їхніми статками у своїх інтересах. Десницький вказував на декілька стратегій суспільства щодо його заможної частини – реалізація багатим товарів власного виробництва, «снабжая ... надобностями или отправляя ему те услуги, которые к ... величественному состоянию надобны», та влаштування до них на службу, оскільки багаті потребують «премножество людей в службу для своего спокойствия, роскоши, прохлады и тщеславия». Десницький відзначав зацікавленість у тривалому перспективному вибудовуванні відносин з багатими людьми. Усі «служат и угождают ..., имея в намерении свой верный прибыток и ожидая ... снискать себе будущее благополучие», – відзначав вчений. Серед вигод суспільства від багатих – можливість одержання милостині і допомоги, оскільки вони «в состоянии кормить множество бедных и недостаточных людей, которых пропитание совсем зависит от них» [15, 48]. Щоправда, усі вигоди від заможних людей зумовлюють залежність від них – «премножество бывает обязанных людей, которые принуждены отдавать ... честь и уважение» [15, 47-48].

Водночас неоднаково впливають заможні верстви на різні категорії людей – «не с равномерным успехом действуют ... у всех народов». Десницький відзначав, що сприйняття багатства має морально-психологічний характер – «не всяких людей уловляет сердца». Однак, у цій констатації вченого не лише врахування індивідуальних особливостей людей, а й соціальних реалій його епохи та вже сформованого культурно-ідеологічного обличчя конкретних суспільних верств – купців і фабрикантів. Десницький вказував, що останні мають вигоду від реалізації своєї продукції багатим людям, під якими вчений розумів, як можна судити з текстів його праць, стану спадкову земельну аристократію. Водночас втрата багатих покупців їм не загрожує великою шкодою, адже їх становище залежить від

маси споживачів їх товарів. «Купец и фабрикант, которые доставляют ему (багатому – *И. Ф.*) все потребности на его великолепие, весьма мало надеются на его милость и доброе сердце, поелику их прибыль и интерес несравненно больше зависит от множества покупателей, нежели от единого только ...», – зазначав Десницький. Характер залежності суспільства від заможних людей та загалом матеріальних факторів існування у різні епохи, за викладами вченого, позначено глибокою специфікою [15, 49].

Перший етап в розвитку людства – доба «первобытного ... общежительства со зверьми» [13, 61] – вчений бачив, сучасною мовою, у привласнюючому способі ведення господарства. Люди в таких умовах, за словами Десницького, «получают ... пропитание ловлею диких зверей и собираемых плодов, саморождаемых на земле» [13, 63]. Характерними рисами цього стану суспільства також є, за визначенням вченого, неможливість тривалого збереження продуктів харчування і накопичення продовольства, фактична відсутність уявлення про землеробство, люди мають «одеяние нешвейное из кожи зверские» [14, 51], із «рубещ самопростейших», житло в приміщеннях «сделанных природою или ... немногим искусством ... человеческим», що дозволяє жити у «самопростейших хижинах» [13, 63-64].

Аналізуючи проблему власності у первісному суспільстві, Десницький констатує відсутність у «первобытные времена ... ясного понятия о собственности» [13, 63, 65] і їм взагалі «собственность неизвестны» [14, 52]. При цьому вчений стверджував, що «право собственности ... совсем нераздельное с владением» [13, 65]. Тобто – стверджує, що у «первобытные времена» власність на предмети діє поки людина ними розпоряджається – «только, пока вещь во владении имеется» [13, 65]. Крім цього, практично невідомими є поняття про індивідуальне користування речами та про право на повернення своїх речей внаслідок крадіжки чи інших обставин. Десницький говорив, що остання риса прав людей для первісного ладу «невразумительною бывает» [13, 65].

Відсутність «великого понятия о собственности» [13, 63] Десницький пояснював матеріально-технічними обставинами життя людей у ті часи, і зовсім незвично як для сучасної наукової думки, яка здебільшого як причину визначає колективний характер праці. Вчений вказував на неможливість для тодішньої людності «сохранять пищу от истления». При цьому він стверджував про надання переваги їжі з м'яса тварин, у порівнянні з продуктами рослинного походження. Цю перевагу пояснював смаками людей, підкреслював відсутність стремління у первісних людей до нагромадження «плодов земных на пищу» [13, 64]. Але обґрунтованих пояснень своїм твердженням не давав, що звичайно не підносить науковий рівень суджень Десницького з цього питання.

Ще однією причиною «нераздельной» власності московський професор побачив у примітивності речей, які знаходилися у розпорядженні людей: одягу, жител, знарядь праці. «А поелику они имеют весьма немногие и недрагоценные у себя во владении вещи, того ради и собственность сих редко у них бывает подвержена татьбе и похищению», - зробив висновок Десницький [13, 64]. За цим, на його думку, – нескладність виготовлення чи здобуття речей, які виготовляються «употребив немного труда» [13, 64]. У таких судженнях вченого, очевидно, проявляється екстраполяція уявлень про якість речей у XVIII ст. на первісне суспільство, що зумовлювала логіку вибудовування пояснення відсутності приватної власності, яка з позицій XXI ст. не видається обґрунтованою.

Щодо ідентифікації форми власності «у народов, живущих ловлею зверей» Десницький наполягав, що вони «имеют совокупное и нераздельное владение и употребление», яке стосується житла, продуктів харчування, і навіть одягу – усе це, як він казав, «общее всем» [13, 64].

Визначальною рисою первісного суспільства було, сучасною мовою, натуральне господарство, а словами Семена Десницького: «У таких народов рукоделия бывают весьма простые и немногие, ... всеми ... везде ... производятся не с излишеством, но сколько надобно для себя самих» [13, 67]. Тому «... мены вещей никакой почти не применяется ...» [13, 67]. Відсутність товарного обміну Десницький пов'язував з тим, що відповідні народи знаходяться «в ... бедственном и недостаточном состоянии, в которое они ... не имеют для продажи и обмена никаких и вещей» [13, 66].

Серед характерних рис первісного суспільства – відсутність явища сім'ї. «Смешение у них обоего пола невозбранное есть вместо супружества», «обращение обоего пола у таких народов незапрещенное и неззорное со всяким», – відзначав Десницький. Він пояснював таку ситуацію критично скромними матеріальними ресурсами у, як він казав, «первоначальных народов», а також неспроможністю союзу чоловіків з жінками бути об'єктивно необхідними для життєдіяльності. «... жена по слабости своего сложения мужу не токмо не может быть помощницею, но паче обременением, а рожденные дети еще большим ему бывають отягощением ...», – пояснював вчений. Десницький відзначав, що в умовах скрути і симпатії не мають практичного значення, бо «любовь ... без пищи и пития ... гладнеет». А довільність у відносинах між чоловіками і жінками лише поглиблює неможливість стабільних стосунків, оскільки викликає «отвращение от ... неразлучного общежития» [14, 52].

Десницький констатував нерівність у статусі чоловіків і жінок у «первоначальных народов». Причиною того, як він пояснював, є різниця у їхніх фізичних можливостях, які у чоловічої статі мають відчутні переваги. І останнє стає визначальним у соціальній ролі і статусі в умовах, «когда все нужное ко продолжению жизни снискивается крепостию, трудом и не меньше как исторжением насильственным у природы». Десницький вказував, що жінки у «первоначальных народов» знаходяться у цілковитій залежності від чоловіків – «суть вместо рабынь, над коими они живота и смерти власть имеют» [14, 52].

Епоха «пастушества» відкривала новий етап в розвитку людства. Його виокремлення Десницьким, очевидно, відбулося під безпосереднім впливом вченого наставника Сміта. Адже «великий шотландець» оперував категорією «пастуший ступінь розвитку». Згадував і нації, що вийшли з «пастушого стану» [16, 502]. Ймовірно і поділ суспільного поступу саме на «стани» у працях Десницького завдячує Адаму Сміту.

З епохою «пастушества» московський вчений українського походження пов'язував принципові зрушення в житті людей, викликані «приучением и разведением у себя диких зверей домашними» [13, 67], внаслідок чого народи живуть «изобилуя стадами различных животных» [13, 67]. Для цієї стадії характерні певні відносини власності, умови життя та суспільної моралі і свідомості. Десницький підкреслював, що «пастушеські» народи знаходяться на вищому щаблі розвитку, ніж «живущие ловлею диких зверей». Народи скотарські, відзначав вчений, «возвышаются ... в своем понятии права, принадлежащего до собственности» [13, 67]. За цим наявність у них «вещей прочнейших и долговременнейших, нежели в первом состоянии» [13, 67]. Тобто, Десницький послідовно проводив думку про залежність явища власності від здатності речей до збереження та тривалості їх використання, що безумовно має свою логіку і видається обґрунтованим.

Водночас і в період «пастушества» вчений констатував існування суспільної власності чи володіння на засоби виробництва, яка, на думку московського вченого, не дозволяє «доходить до совершеннейшего понятия о праве собственности и употреблению вещей по произволению». Недосконалість власності часів «пастушества», за версією Десницького, полягала в існуванні саме «совокупного и нераздельного имения». Суб'єктом такої власності виступали родини («семейства») і орди. Предметом суспільної власності (як можна судити з тексту праць вченого) – земля і тварини. Однак, земельні площі виступають лише володінням і лише в силу того, що земля експлуатується для випасу худоби. Десницький писав, що «стада пасутся вместе ... на общей земле», але загалом такі народи «не имеют собственности в земле», оскільки «не могут пристраститься ... к одному утвержденному жилищу». Відповідно поділу землі між ними не буває – «разделения оной никакого не бывает». Тому власність як така у скотарських народів, словами вченого, «токмо в одних движимых вещах» [13, 68].

Власність на рухоме майно у народів-скотарів Десницький, очевидно, пов'язував саме з худобою, і виходячи із змісту його праць, власність ця була колективною. Принаймні, про приватну власність він щодо стану «пастушества» не згадує, вказуючи що «живущие в пастушеском состоянии народы не имеют ... понятия о праве отыскания своей собственности» та водночас «о праве отчуждения своей собственности по причине ... общественного владения ...» [13, 68].

Говорячи про «пастушеский» стан в історії людства та характерну для нього суспільну власність і володіння, вчений вказував і на колективний характер організації праці у народів-скотарів. Десницький з цього приводу писав: «... их стада пасутся вместе и на общей всем земле и присматриваются совокупным надзирателем ...» [13, 68].

За висновками Семена Десницького, «пастушеский» стан народів призводить до принципових зрушень не лише у сфері права і власності, а й моралі та етики. Безпосередню причину цього вчений бачив у покращенні матеріальних статків людей, вищий рівень стабільності в їх надходженні. За словами Десницького, «изобилуя стадами различных животных, они имеют великое приумножение имений» і тому мають більше вільного часу і впевненості – «имеют спокойнейшую и прохладнейшую жизнь». За логікою Десницького це сприяє розвитку людської моралі. Люди, «живучи ... прохладнее и выгоднее», «делаются расположенными больше к людскости, человечеству ...», «бывают благосклоннейшими и обходительнейшими» [13, 67]. Тобто, на думку мислителя, моральність людей прямо пропорційна рівню їхнього матеріального благополуччя, заможності, за якими стоїть стан розвитку «роду людського».

В умовах «пастушества» помітно зросла господарська роль жіночої частини населення. Як можна судити з праць вченого, це відбулося внаслідок формування права власності на худобу. Як наслідок – виникає явище сім'ї, яке «начинает быть известным и обыкновенным». Саме тому, що «жены ... для хозяйства оказались полезными, ... сия первая происходящая от них польза была первым введением супружества». Щоправда, обсяг «пользы» безпосередньо зумовлювався кількістю жінок. Тому «супружество по большей части состояло во многоженстве» і чоловіки мали беззастережну владу над жінками. «... мужья имели варварскую живота и смерти власть», – відзначав з цього приводу Десницький, посилаючись на свідчення Цезаря щодо древніх народів, яких він підкорював [14, 52-53].

Виокремлення в історії людства етапу землеробства та комерції, очевидно, цілком завдячує категоріальному апарату Адама Сміта. Останній писав, що «характер розвитку добробуту в різні періоди ... породив дві неоднакові системи політичної економії ... Одну можна назвати комерційною, а другу – системою хліборобства». При цьому, говорячи про комерційну систему, Сміт зазначає, що «Це сучасна система, і найкраще її можна зрозуміти на прикладі ... нашого часу» [16, 261]. Тобто, «часу» в якому жив і Адам Сміт, і Семен Десницький. Очевидно, за зразком назв економічних теорій Десницький назвав періоди в історії людства, на підставі аналізу яких ці теорії з'явилися. До того ж, у дослідженнях Сміта використовувалася категорія «торговельні країни» [16, 262, 264, 272]. Як можна судити із змісту праць видатного економіста, існування цих «країн» відповідає епісі інтенсивного розвитку ремесла, мануфактур і торгівлі – тобто, комерційному періоду, про який говорив Десницький. Наявність цих «країн» і дала можливість московському професору виокремити в історії людства стан комерційний.

Стан народів, що живуть хліборобством – доба в історії, словами Десницького, «Когда народы преуспеют столько в хлебопашестве, что могут от ононого получать главнейшее свое пропитание ...» [13, 69]. І ця тривала в історичному часі і насичена не лише в економічному відношенні епоха одержала у працях вченого, на жаль, лише вузькотематичне висвітлення. Десницький, розглядаючи стан хліборобства в історії людства, приділив увагу лише витокам і причинам формування земельної власності (яка, щоправда, була справжньою метою дослідження Десницького).

Вчений відзначав, що землеробська діяльність зумовлює осілий характер життя, який, у свою чергу, дає можливість «запасться плодами земными и надобными орудиями для ... снятия плодов ...» і сама ж земля придатна для довготривалого використання, що, за логікою вченого, є передумовою виникнення власності на земельні площі. Словами вченого: «...земля обыкновенно представляется вещию долговечнейшею и драгоценнейшею и производит в человеке большее пристрастие и ожидание ко владению и употреблению...» [13, 70]. За такої ситуації виникає стремління до закріплення землі у власність. Десницький відзначав: «В таком хлебопашественном состоянии каждый человек обрабатывает землю, прикосновенную своему жилищу, и натурально желает получить на владения оныя исключительное и всегдашнее право собственности» [13, 69].

Десницький звертав увагу на морально-етичні аспекти в процесі формування земельної власності. Вчений відзначав, що прикладання праці до землі є підставою для визнання оточуючими права на землю того, хто її обробляє. Він відзначав, що «когда человек приложил довольно трудов к обрабатыванию ... земли, тогда лишитъ его оныя покажется всякому делом бесчеловечным и несносным». Доклавши до землі свою працю «будет всякому представляться имеющим большее, нежели другой кто, право ко снятию и употреблению плодов, которые он посеял на ней», – говорив Десницький [13, 69]. Водночас позбавлення такого землероба його ґрунтів, за логікою Десницького, об'єктивно викликає співчуття: «... человек, лишенный такой вещи несправедно, больше представляется всем претерпевающим и обиженным» [13, 70]. Цим вчений показав безпосередній зв'язок між правом і етикою життя, без якої правові норми не знаходять своє визнання і, як наслідок, не виконуються на практиці.

Серед ознак сформованого права власності, за дослідженнями Семена Десницького, існування поняття про відчуження об'єкту власності. Вчений вважав, що у сферу земельних відносин поняття відчуження власності прийшло з практики користування рухомим майном – «натурально рождается у людей от предыдущего понятия собственности в движимых вещах» [13, 71]. Очевидно, мав на увазі – походить з епохи «пастушества». Цю версію Десницький ґрунтував на тому, що «земля по своему существу не может быть переносима с места на место, то не может подать ... хлебопашцам понятия к отчуждению ее ...» [13, 70-71]. Однак, загалом у період «хлебопашества» відбувається, за визначенням Десницького, «от введения хлебопашества» «совершенство права собственности ... и в сем состоянии собственность понимается совсем отделенною и отвлеченною от владения» [13, 71].

У землеробському стані подальший розвитку одержує явище сім'ї. Причиною тому став осілий характер життя «...остепенившись на едином месте», люди одержують можливість більше уваги приділити своєму побутовому і господарському облаштуванню. За умов подальшого домінування чоловіків у забезпеченні життєдіяльності (на чому Десницький у цьому випадку не акцентував, але з тексту видно цю висхідну позицію щодо логіки розгляду питання), жінка стає об'єктивно необхідною йому для домогосподарства. Словами вченого: «...натурально представляется ему надобность в избрании ... помощника», а «толикий помощник в жизни ... не может быть никто лучшим, как жена его». Разом з тим виникає й, сучасними поняттями, розподіл праці по господарству між чоловіком і жінкою (Десницький писав: «собственные каждому должности»), який зумовлює у відносинах між ними «приятность и услаждение». Як наслідок – чоловік став «приобретателем и искателем вне дому благ», а жінка – «хранительницею оных ... дома». При цьому Десницький відкидав велике значення симпатій у сімейному житті. Посилаючись на Цицерона, він вказував, що «в ... сельском состоянии не столько любовь обоего пола взаимная, сколько происходящая от общежития мужа и жены польза была причиною первоначального супружества» [14, 54].

Водночас, Десницький констатував, що явищу сім'ї у стані землеробства може стати притаманним багатоженство та народження дітей з метою їх продажу. «...Корыстолюбивое продавание детей было побуждением немалым ко введению супружества и причиною полигамии», – відзначав вчений. Однак, загалом московський професор і за такої специфіки сімейного життя вважав останнє елементом прогресивного поступу матеріальних умов життя людей. За словами вченого: «... каково бы ни было супружество в сем состоянии, однако происходящая по оному от жены и детей польза в сельском житии велика, и плоды в оном человеку приносятся весьма обильные ...» [14, 55].

Не відзначається докладністю розгляд Десницьким і комерційного стану народів. Водночас він акцентує увагу на майновому розшаруванні, прогресі права приватної власності і сімейних відносин, а також політичних аспектах названого етапу у розвитку людства. При цьому у працях вченого відсутнє саме визначення чи опис комерційного стану суспільного життя. Однак, якщо враховувати загальний контекст суспільної думки в епоху, яку жив Семен Десницький, то зміст поняття «комерційний стан» не залишиться нерозкритим. Адже мало ймовірно, що московський професор був єдиним автором цього поняття, і його теоретична думка розвивалася незалежно від інтелектуальних тенденцій

його часів. У нагоді можуть стати згадувані вище «торговельні країни» у дослідженнях Сміта [16, 262, 264, 272]. Однак, ще ліпше відображає це питання спадщина одного з найвідоміших економістів світу (і не лише відповідної епохи) Томаса Роберта Малтуса (1766–1834). Його теоретичні шукання у хронологічному відношенні стоять дещо вище наукової діяльності Десницького, і відносяться вже до кінця XVIII – початку XIX ст. Але і часова, і інтелектуальна спорідненість епох, у яких жили згадувані мислителі, дає підстави екстраполювати погляди Т.Р. Малтуса на питання про «комерційний стан народів», про який говорив московський професор українського походження. При цьому хронологічна першість використання цієї категорії Десницьким потенційно може засвідчувати і науково-пізнавальну першість українця. Однак, це питання, якщо воно на те заслуговує, потребує окремого самостійного розгляду.

У своїй резонансно відомій праці «Дослідження закону народонаселення» (1798 р.) Т.Р. Малтус чимало місця присвячував «історії комерційних держав», використовував категорії «комерційна система», «комерційні держави», «комерційні країни», «мануфактурні і комерційні держави», «держави мануфактурно-комерційного типу» [17, 187, 191, 193, 195, 197, 207], і достатньо конкретно висловився відносно їх сутності – усунення феодальних порядків як визначального фактору економічного життя. «Процвітання мануфактур та комерції в будь-якій державі відразу засвідчує, що ця держава позбулася найгірших наслідків феодального ладу», – говорив Томас Малтус [17, 196]. Отже, є підстави стверджувати, що перед тим як відповідний етап у розвитку людства одержав назву «капіталізм», а згодом «індустріальне суспільство», його було поіменовано ладом «комерційним». Щоправда останній використовувався щодо ранніх форм капіталістичної економіки, яка за Малтусом сягала ще XV ст. і не виросла у щось нове у XVIII-му [див.: 17, 193]. Очевидно, подібними уявленнями користувався Семен Десницький, виокремлюючи «комерційний стан» суспільного поступу, який він назвав «последним» [13, 61], розглядаючи цей стан чи то як вінець соціального прогресу, чи вже завершальним етапом в історії людства. Він говорив, що саме «напоследок открывается смертным ... самое величайшее состояние – *коммерческое*» [14, 55].

В умовах комерційного стану, за визначенням Десницького, відбуваються глибокі зрушення в житті людей, їх моралі та політичному розвитку – «... великое ... преобразование в житии, нравах и правительствах». Відбувається контрастне майнове розшарування, що тягне за собою формування відповідних морально-культурних цінностей та соціальних відносин. Незаможна людність концентрується у сільській місцевості, а заможна частина опановує міста – «... оставляются бедным сельская жизнь, богатым зиждуются грады, возносятся мраморные палаты...». Моральне обличчя заможних верств характеризується зверхнім ставленням до оточуючих, гордовитістю та непоступливістю. «Смиренномудрие, скромность и повинование удаляются от сердца богача, и на место сих вселяется в душу его высокомерие, гордость и неуступчивость», – відзначав Десницький. Суспільство реагує на таку ситуацію «раболепно». Багаті люди мають «в послушание себе целый свет», стають «властином над множеством прибегающих ... и ищущих ... милости и пропитания» [14, 55].

Говорячи про питання вдосконалення права власності, Десницький вказує на «обстоятельства», завдяки яким право власності стає на комерційному етапі розвитку народів «несравненно совершеннейшее». За цим – розподіл праці, спеціалізація на виробництві певних продуктів, які «начали производиться особливими и нарочитыми мастерами». А в попередній період «всякий человек занимался всеми почти художествами» [13, 71] – тобто, за сучасними поняттями, вів натуральне господарство.

Власність в умовах комерційного стану народів характеризується, на думку Десницького, наступними трьома рисами. По-перше, безперешкодним правом власника використовувати свої речі на власний розсуд – «употреблять свою вещь по произволению». По-друге, правом повертати свою власність у разі її втрати внаслідок заволодіння нею зловмисником – «отыскивать ... вещь от всякого завладевшего оною неправедно». По-третє, правом відчужувати свою власність на користь інших осіб у формі обміну, продажу чи заповідання [13, 71-72]. Вчений наголошував, що ці риси права власності проявляються і в попередні епохи, однак найкраще – в умовах комерційного стану народів. При цьому

він підкреслював високу суспільну користь приватної власності, її «общепольность». Остання, за його версією, зумовлювалася розширенням асортименту предметів власності, який, у свою чергу, посилюється від «преумножения в народах просвещения нравов». Врешті-решт, право власності одержує загальне визнання – «получает оно свою большую силу от большего понятия общепольности» [13, 71]. З цього проглядається інтерпретація Десницьким взаємодії економіки, культури, громадської свідомості і освіти. Явище власності виростає з економічного розвитку, але входить у широку практику суспільного життя під впливом вироблення відповідних ціннісно-культурних орієнтирів та освіченості людей. Не випадково Семен Юхимович Десницький вважав, що у програму підготовки юристів повинно входити якісне викладання «нравоучительной философии» [15, 38-39].

Водночас прогрес явища власності призводить до ускладнення правовідносин. «...Народы чем в большее совершенство приходят, тем больше законов в последующие времена требуют. Они нужны для точного и известного расположения владельцев, граждан, обывателей и их имений», – писав Десницький. А інакше: «наглость, посягательство, отягощение и утеснение везде попускается без наказания», – відзначав вчений [15, 37].

У ході розгляду комерційного стану народів Десницький порушив проблему зумовленості політичних інститутів відносинами власності. Він говорив, що «Начало и происхождение собственности в возвышенном состоянии народов соединено с непосредственным происхождением ... правлений государственных ...». А далі вказав на відносини власності як причину характеру державної влади: «... от введения собственности в земле родились оные древние европейские баронские и маркграфские чиновательства, которые в старину равнялись и царским достоинствам ...», «от сего начала происходило во всех первоначальных европейских государствах феодальное правление». Руйнація ж позицій великих землевласників зумовила становлення і процвітання сучасних Десницькому держав. «...на ... разрушениях возникли ныне благоустроенные и процветающие державы европейские», – говорив він з цього приводу [13, 72].

Майнове розшарування за умов комерційного стану, за висновками Десницького, тягне за собою динаміку складу і діяльності урядів держав, соціальної спрямованості їхньої політики та викликає політичну нестабільність. Від заможного прошарку людей та залежності від нього решти суспільства «правительство нередко приходит в замешательство и, сделавшись в коммерческом состоянии колеблющимся, переменяется иногда в народное, аристократическое или и в смешанное изо всех, какое ни есть третье», – відзначав вчений [14, 55-56].

Принципові зрушення відбуваються в умовах комерційного стану у соціальному статусі жінки та високої стабільності і захищеності одержують сімейні відносини. «... в просвещеннейшие веки, – відзначав Десницький, – христианские супружество несравненно большую получило себе твердость и совершение, когда оно сам истинный бог всесильным словом неразлучным утвердил, церковь приняла во хранение и правительство, оградив оно законами ...» За його характеристикою, в умовах комерційного стану сімейні відносини стали будуватися на вільному виборі людей та погодження з батьками, дотриманні визначеного законом шлюбного віку і вірності у шлюбі, забороні багатоженства і багатомужжя, а також таємного одруження та «вне церкви своя» і між родичами. Сімейні відносини стали регламентувати «великое множество законов» [14, 57], що Десницький розглядав як явище прогресивне.

Жінка, на його переконання, в умовах комерційного стану дійшла рівноправності з чоловіком. Більш того, «при возвышающемся народов состоянии женский пол не только уравнен мужескому, но в некоторых случаях и предпочтен оному», – вказував Десницький [14, 57]. Причинами цього, на думку вченого, стали матеріальні ресурси жінок, розвиток просвіти і моралі та відповідна їм державна політика. Придане, за твердженням Десницького, в умовах комерційного стану розрослося до таких розмірів, що «сделало жену независимою от мужа». У результаті – «жена в понесении бремени супружества не только равною сделалась мужу, но иногда и превосходящею достатком своим». До цього додався ще й фактор соціально-станового походження жінки, її безпосередній зв'язок з

відповідним середовищем. «... знатный союз родни, – як казав вчений, – не допустит ее мужа ни до малейшего надругательства ... и восхитит ее даже от угрожаемых обид» [14, 58].

У «возвышенном состоянии» відбувається «просвещение нравов народных» та зумовлене ним «большее чувство людскости и человечества». Останнє посприяло згортанню «бесчеловечного обхождения с женами», і навіть сформувало «снисхождение к слабостям немощного». Держана політика в умовах зрушень в освітньо-етичній сфері, за його словами, призвела до належного правового захисту жінок як повноцінних і рівноправних громадян. Десницький відзначав, що в «избавлении женского пола от ... варварства не меньше просвещение нравов, как и совершенство правлений, действовало» [14, 58]. А загалом умови комерційного стану призвели «к уравнению и превознесению ... низверженного в древности пола!» [14, 59].

Разом з рівністю у правах і можливостях помітніше проявляються і позитивно оцінюються людські якості жінок. Для чоловіків стають важливі «душевные женского пола дарования и качества внешние», які «пленили мужской пол». Жінки «в наши времена» проявляють себе у сфері розвитку знань на рівні з чоловіками. «... многие, к бессмертной славе своего пола, немало мужскому не уступающими в науках доказали себя пред всем ученым светом ...», – відзначав Десницький [14, 59].

Поряд з цим, у «возвышенном состоянии» народжується явище розпусти. Десницький пояснював його причину зростанням матеріальних статків – «по причине достатка, изобилия и роскоши», – говорив він. Практика розпусти поширювалася як на чоловіків, так і на жінок. «... великое рождается ... развращение народов, почему и супружество при таком случае с совершенством своим нередко иногда и на развратное мужа и жены житие похожим примечается», – відзначав мислитель. Однак, останнє явище Десницький розглядав як відхилення від норми, яка диктувалася об'єктивними причинами існування сімейних відносин «в просвещеннейшие веки». Він вказував, що «понятие о совершенном супружестве надлежит нам выводить не от поведения супругов, но от предписанных супружеству законов и от средств, каковыми оное приобретаемо, сохраняемо и совершаемо было» [14, 56].

Отже, і на прикладі комерційного стану розвитку Десницький обґрунтовував роль економіко-майнового фактору як такого, що виступає об'єктивною основою, зумовлюючою характер і політичних порядків, і сімейних. А загалом, за поглядами вченого, і явища соціальної і політичної домінації та соціально-ціннісні уявлення виростають з типу господарської діяльності та відносин власності.

Говорячи про Семена Десницького як історика буде неправильно не відзначити його оцінки історичних подій і явищ та дослідницьких проблем, з приводу яких він висловився. Вчений XVIII ст. цілком усвідомлював значення джерельних матеріалів для проведення історичних досліджень. З приємністю відзначав, що «Много ... драгоценной древности у нас содержится в разных книгохранилищах, и издано уже во свет оныя немало, которая ... премного послужит к объяснению древней истории и политики российской ...» [13, 73].

Вчений підкреслював глобальну роль народу «росс», під яким, очевидно, розумів усю східнослов'янську спільноту, відзначав рівність «россів» грецькій і римській цивілізації – «к достижению своего благополучия имел подобные греку и римлянину желания» [15, 35]. Десницький в останньому бачив причину, завдяки якій «возвышается ныне росс» [15, 34] – тобто, досягнута могутність Російської імперії. Він вважав, що прогрес грецької і римської цивілізації зумовлювався божою і людською силою. І «росс» тим же шляхом йшов, і любов'ю до батьківщини та розумом відвертав від себе загрози. Десницький вказував, що «росс» «ревностию к своему отечеству воспаленный» і «великие затруднения уменьшали в нем одну только силу, а не разум, довольный к изысканию средств для отвращения общего злополучия» [15, 35]. За висновками наукової літератури, Десницьким був першим, хто заявив про існування феодалізму на Русі [4, 61; 10, 63].

Десницький вважав, що Русь впродовж своєї історії, а разом і сучасна йому Російська імперія мала досконаліший політичний порядок, ніж країни Західної Європи. Критерієм у цьому питанні для нього слугував обсяг повноважень монархів. Він вказував, що «правление европейских держав» суть «правление феодальное или иное ... состоящее из

вельмож, имеющих над собою государя неполномощного». І закликав демонструвати «начало, возвышение и совершенство своего отечественного правления» [15, 40].

Відзначаючи загалом позитивний історичний шлях «россів», вчений говорив, що це шлях «народов монархии» російської [13, 62]. Цим Десницький констатував багатоетнічний склад імперії, а разом з тим і – етнічну неоднорідність східних слов'ян давньої Русі. Десницький писав: «вспомните, от каких малых начатков происходили российские первобытные народы aborigines и до коликого ныне они достигли величества, славы и могущества» [13, 62]. На цьому фоні не важко припустити, що Семен Юхимович не лише усвідомлював свою українську етнічну приналежність, а й був переконаний в тривалому історичному співіснуванні різних етносів східнослов'янської спільноти – «российских ... народов».

Серед інших оцінок історичної дійсності – «неподражаемое искусство Нестора» [15, 44]. Уваги удостоївся й цар Петро I, якого було названо «Премудрый законоположник и просветитель России Великий Петр» [14, 58].

Висновки. У працях Семена Десницького, очевидно, сформульована одна із перших наукових теорій історії людства – теорія «станів роду людського». Вона ґрунтується на інтелектуальних здобутках епохи XVIII ст., передусім досягненнях одного із найяскравіших представників класичної політичної економії Адама Сміта. В основі теорії Десницького покладено визнання економіки та права власності в якості головного критерію прогресу людства та зумовленість усіх сфер суспільного буття зрушеннями економічного поступу.

Теорія Десницького дуже загально передає хід історії, що було зумовлено і рівнем тодішніх знань, а головне – специфікою його праць. Вчений говорив з цього приводу: «...краткость речи не позволяет столь подробно исследовать ... В противном случае сие рассуждение могло бы сделаться безмерно обширным...» [13, 72]. Тобто, Десницький цілком усвідомлював надмірну лаконічність своїх викладів, і погоджувався, що порушені ним проблеми можуть мати докладнішу версію, і що не менш важливо, вчений демонстрував наявність своїх знань суспільного процесу у значно ширшому контексті, ніж запропоновані у його відомих працях.

Помітна й, так би мовити, ідеологічна складова чи навіть заангажованість вченого щодо приватної власності, яка розглядалася ним як, свого роду, вінець суспільного поступу, як критерій оцінки стану суспільного життя. Водночас певні положення історичної теорії Десницького видаються цілком затребуваними і в умовах сучасного стану наукового знання. Роль економічного фактору в історії, економічна детермінація характеру суспільного життя, залежність характеру власності від способу життя і виробництва матеріальних благ – це ті ідеї, що обстоюються у більш пізніх, наближених до сучасності теоріях суспільного поступу, і не видаються лише науково-пізнавальним реліктом, що дійшов з далекого минулого. Здатність речей до тривалого зберігання і використання як одна із причин існування права приватної власності також не здається розмислом, що не має підстав бути використаним у сучасні часи. Заслугує на увагу й пояснення вченим руху історії процесом формування потреб людей.

Своїми дослідженнями над процесом поступу суспільного буття Семен Десницький запропонував методологічну основу історичного пізнання, яка в силу зародкового стану тодішнього історичного знання, а головне – відсутністю спеціальних праць з історії самого ж Десницького, на практиці, очевидно, мобілізованою не була. У наступну епоху його теорія стала малопомітною і в силу наукового образу вченого (асоційованого, головним чином, з правознавством), і в силу появи інших більш глибоких дослідів у галузі теорії історичного процесу, і не була реалізована. Однак, погляди Десницького на історичний поступ становлять достойний пам'ятник історії української суспільної думки, перший потужний внесок у започаткування теоретичних знань у сфері дослідження історії та осягнення соціально-економічних явищ людського життя, не позбавлений пізнавальної цінності й для сучасності.

Список використаної літератури

1. Загряцков М. Общественно-политические взгляды С.Е. Десницкого / М. Загряцков // Вопросы истории. – 1949. – №7. – С.101-112.

2. Покровский С. Политические и правовые взгляды С.Е. Десницкого / С. Покровский. – Москва: Госюриздат, 1955 – 168 с.
3. Кулик Л. Семен Юхимович Десницький / Л.Кулик // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип.3(6). – С.121-123.
4. Бак И.С. С.Е.Десницкий – выдающийся русский социолог / И.С.Бак // Вопросы философии. – 1955. – №1 – С.57-66.
5. Каратаев Н.К. Экономические науки в московском университете (1755-1955) / Н.К. Каратаев. – Москва: Изд-во МГУ, 1956. – 344 с.
6. Злупко С. Українська економічна думка: статті і теорії / С.Злупко. – Львів: Євросвіт, 2004. – 544 с.
7. Небрат В.В. Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї Семена Десницького / В.В. Небрат // Економічна теорія. – 2013. – Вип.1(9). – С.97-108.
8. Хогуляк В.В. Вплив ідей А.Сміта на формування вітчизняної фінансово-правової думки XVIII – XIX ст. / В.В. Хогуляк // Наукові праці НУ «Одеська юридична академія». – 2013. – Т.13. – С.471-478.
9. Покровский С. Учение С.Е.Десницкого об обществе и государстве / С.Покровский // Труды Государственного воронежского университета. – 1947. – Т.ХIV. – Вып.2. – С.78-101.
10. Белявский М.Т. Семен Десницкий и новые документы о его деятельности / М.Т. Белявский // Вестник Московского университета. Серия IX: История. – 1969. – №4. – С.61-74.
11. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті лаври, 1999. – 520 с.
12. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
13. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежития / С.Е. Десницкий // Русская философия второй половины XVIII века. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – С.59-73.
14. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оно приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими / С.Е. Десницкий // Русская философия второй половины XVIII века. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – С.49-59.
15. Десницкий С.Е. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции / С.Е. Десницкий // Русская философия второй половины XVIII века. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – С.34-49.
16. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А.Сміт. – Київ: Port-Royal, 2001. – 594 с.
17. Малтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення / Т.Р.Малтус. – Київ: Основи, 1998. – 536 с.

References

1. Zagryatskov M. (1949). Socio-political views of S.Ye. Desnitsky (The first Russian jurist. 18th century). *Voprosy ystoriyy (Questions of history)*, 7, 101-112. (in Russ.)
2. Pokrovsky S. (1955). *Political and legal views of S.Ye. Desnitsky*. Moscow: State Legal Publishing House, 168 p. (in Russ.)
3. Kulyk L. (2007). Semen Yukhymovych Desnytskyi. *Nizhyns'ka starovyna (Nizhyn Antiquity)*, 3(6), 121-123. (in Ukr.)
4. Buck I.S. (1955). S.Ye. Desnitsky – an outstanding Russian sociologist. *Voprosy fylosofyy (Questions of philosophy)*, 1, 57-66. (in Russ.)
5. Karataev N.K. (1956). *Economics at Moscow University (1755-1955)*. Moscow: Moscow State University Publishing House, 344 p. (in Russ.)
6. Zlupko S. (2004). *Ukrainian economic thought: figures and theories*. Lviv: Eurosvit, 544 p. (in Ukr.)
7. Nebrat V.V. (2013). Economic and legal concept and Semen Desnytskyi's reformist ideas. *Ekonomichna teoriya (Economic Theory)*, 1(9), 97-108. (in Ukr.)
8. Hohuliak V.V. (2013). The influence of A.Smith's ideas on the formation of domestic financial and legal thought of the XVIII – XIX centuries. *Naukovi praci NU "Odes'ka yurydychna akademiya" (Scientific works of NU "Odesa Law Academy")*, 13, 471-478. (in Ukr.)
9. Pokrovsky S. (1947). The teaching of S.Ye. Desnitsky on society and the state. *Trudy Gosudarstvennogo voronezhskogo unyversyteta (Writings of Voronezh State University)*, XIV(2), 78-101. (in Russ.)
10. Belyavsky M.T. (1969). Semyon Desnitsky and new documents on his activities. *Vestnyk Moskovskogo unyversyteta. Seryya IX: Ystoriya (Bulletin of Moscow University. Series IX: History)*, 4, 61-74. (in Russ.)

11. Kotsur V.P., Kotsur A.P. (1999). *Historiography of the history of Ukraine: a course of lectures*. Chernivtsi: Golden Laurels, 520 p. (in Ukr.)
12. Kalakura Ya.S. (2004). *Ukrainian historiography: Course of lectures*. Kyiv: Geneza, 496 p. (in Ukr.)
13. Desnitsky S.Ye. (1990). Legal reasoning about different concepts that peoples have about the property of the estate in different states of the dormitory. In *Russian philosophy of the second half of the XVIII century: a textbook*. Sverdlovsk: Ural University Publishing House (pp.59-73). (in Russ.)
14. Desnitsky S.Ye. (1990). Legal reasoning about the beginning and origin of marriage in the original peoples and about the perfection to which it seems to be followed by the most enlightened peoples. In *Russian philosophy of the second half of the XVIII century: a textbook*. Sverdlovsk: Ural University Publishing House (pp. 49-59). (in Russ.)
15. Desnitsky S.Ye. (1990). A word about the direct and closest way to learning jurisprudence. In *Russian philosophy of the second half of the XVIII century: a textbook*. Sverdlovsk: Ural University Publishing House, (pp.34-49). (in Russ.)
16. Smith A. (2001). *The welfare of nations. Research on the nature and causes of the well-being of nations*. Kyiv: Port-Royal, 594 p. (in Ukr.)
17. Maltus T.R. (1998). *Research of the population law*. Kyiv: Osnovy, 536 p. (in Ukr.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, (Cherkasy, Ukraine),
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

THEORY OF HUMAN HISTORY BY SEMEN DESNYTSKYI (to the origins of the scientific methodology of cognition of the historical process)

Abstract. Introduction. Famous Ukrainian and Russian scientist of the XVIII century. Semen Desnytskyi is characterized in the scientific literature as a jurist and economist. In the context of his legal, political and economic views, the theory of the historical process developed by him is also considered. There is a need for a special study of this theory, which is known as the theory of states of the human race.

Purpose of the articles – a detailed coverage of the theory of human history by Semen Desnytskyi.

Results. Desnytskyi believed that all phenomena of nature and society are constantly evolving. Therefore, peoples and countries cannot be safe from troubles and lack of prospects for their existence.

Desnytskyi defined the type of economic activity as a criterion for the success of peoples. He singled out four states of social organization of mankind: the initial, when people live by hunting and gathering, the next state, which exists through livestock breeding, the third - farming, and the fourth state, the scientist called commercial, characterized by developed trade, handicrafts, manufacturing. In the movement from one state to the next is the meaning and well-being of mankind. These states of development with the appropriate type of economic activity determine their rule, laws and traditions, determine the level of achievement in science and art.

The transition from state to state, the general movement of human history, the scientist explained the need to satisfy his «desire» – the process of relentless formation of human needs. The latter are generated by the fear of the danger of deteriorating living conditions or even the absence of their progress.

Semen Desnytskyi's theory is obviously related to Adam Smith's scientific experiments, which explain the origin of various social strata and cultural and everyday features of people from their property and economic status.

Originality. The article deals with the theory of human history by Semen Desnytskyi.

Conclusion. Desnytskyi's theory of the states of the human race is based on the intellectual achievements of the XVIII century, primarily the achievements of Adam Smith. The essence of this theory is to recognize the economy and property rights as the main criterion for the progress of mankind and the conditionality of all spheres of social life by shifts in economic progress.

Semen Desnytskyi's theory is one of the first scientific doctrines about the history of mankind. Long before French romantic historiography, Marxism, the theory of economic cycles and the positivist theories of industrial and post-industrial society, the theory of worlds-economies, the scientist came to the conclusion that the economic factor played a decisive role in history.

Key words: Semen Desnytskyi, theory of states of the human race, theory of history, Adam Smith, XVIII century.

Одержано редакцією 22.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021